

זהות ותרבות יהודית: בין אשכנז וספרד

Javier Castaño, Talya Fishman, and Ephraim Kanarfogel,
eds., *Regional Identities and Cultures of Medieval Jews*. Oxford
2018, 362 pp.

מירי פנטון, האוניברסיטה העברית בירושלים

מחקרים רבים בעשורים האחרונים עסקו במורכבותן של הזהויות הקהילתיות והתרבויות של יהודים באשכנז וב'ספרד'. רוב המחקרים התייחסו ליהודי גרמניה וספרד כקהילות נפרדות. לעיתים הם בחנו טווח רחב של מנהגים הנוגעים לנושאים הלכתיים, ולעיתים בחנו את האופן שבו יחידים וקהילות תפסו את עצמם כייחודיים. המחקרים נעשו באמצעות בחינת מסורות טקסטואליות, תוצרים תרבותיים של אליטות מקומיות או מגוון מנהגים באזורים מסוימים.¹

* כתיבת סקירה זו נתמכה במימון המועצה האירופית למחקר (European Research Council),
כחלק מתוכנית המסגרת האירופית למחקר וחדשנות Horizon 2020 (הסכם מענק מחקר מספר
grant 681507).

1 Rainer Barzen, 'Jewish Regional Organisation in the Rhineland: The Kehillot Shum Around 1300', *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries): Proceedings of the International Symposium Held in Speyer, 20-25 October 2002*, edited by Christoph Cluse, Turnhout 2004, pp. 233-242; Elisheva Baumgarten, *Practicing Piety in Medieval Ashkenaz: Men, Women, and Everyday Religious Observance*, Philadelphia 2014; Dean Phillip Bell, *Sacred Communities: Jewish and Christian Identities in Fifteenth Century Germany*, Boston 2001; רם בן שלום, מול תרבות נוצרית: תודעה היסטורית ודימוי עבר בקרב יהודי ספרד ופרובנס בימי הביניים, ירושלים תשס"ז; Ephraim Kanarfogel, 'R. Judah "He-Hasid" and the Rabbinic Scholars of Regensburg: Interactions, Influences, and Implications', *Jewish Quarterly Review* 96, 1 (2006), pp. 17-37; Debra Kaplan, "'To Immerse Their Wives": Communal Identity and the "Kahalische" Mikveh of Altona', *AJS Review* 36, 2 (2012), pp. 257-79; Ivan Marcus, 'Jews and Christians Imagining the Other in Medieval Europe', *Prooftexts* 15, 3 (1995), pp. 209-26; Pinchas Roth, 'Legal Strategy and Legal Culture in Medieval Jewish Courts of Southern France', *AJS Review* 38, 2 (2014), pp. 375-93; David I. Shyovitz, *A Remembrance of His Wonders: Nature and the Supernatural in Medieval Ashkenaz*, Philadelphia 2017.

קובץ המאמרים *Regional Identities and Cultures of Medieval Jews*, בעריכת חוויאר קסטניו, טליה פישמן ואפרים קנרפוגל הוא המשך ישיר של מגמה זו ותורם תרומה של ממש לשדה המחקר.

המחקרים בקובץ מתבססים על מגוון מקורות וביניהם מקורות הלכתיים, ספרות שו"ת, פרשנות מקרא ואגדות, וכן כרוניקות עבריות, טקסטים ליטורגיים ושירה עברית. נוסף על המקורות העבריים כמה מאמרים מושתתים על מקורות בערבית, לטינית ויידיש, דבר המאפשר למפות את האופנים שבהם טקסטים ורעיונות עברו מאזור אחד למשנהו, ולערוך השוואות בין טקסט מקורי והתקבלותו באזור אחר. השימוש במקורות בכמה שפות משקף גם את האזורים הגיאוגרפים הרחבים שבהם עוסקים המאמרים בקובץ: אזורים שכיום נמצאים בשטחי גרמניה וספרד, כלומר 'אשכנז' ו'ספרד', וכן צפון צרפת, פרובנס, צפון אפריקה, איטליה ואף כרתים. ייחודו של הקובץ טמון במגוון הרחב של הגישות המתודולוגיות הנהוגות בו: השוואות ספרותיות, ניתוח של טקסטים הלכתיים, השוואות בין כתבי יד וניתוח טקסטים תיאולוגיים ופילוסופיים. כל אלו מסייעים בידי כותבי המאמרים לשפוך אור על ההבדלים החשובים בין האזורים השונים שבהם חיו יהודים בימי הביניים.

קובץ המאמרים כולל שלושה עשר מאמרים המחולקים לארבעה שערים: 1. טענות בנוגע לזהות. 2. ההשפעה של תרבויות לא יהודיות על מסורות אזוריות. 3. גבולות גיאופוליטיים והשפעתם על זהויות יהודיות אזוריות. 4. יצירה תרבותית כסמן של זהויות יהודיות אזוריות. אולם כפי שיתברר בהמשך, למרות חלוקה זו לקטגוריות נבדלות, רוב המאמרים מתייחסים דווקא לקטגוריה אחת - זהויות ותרבויות יהודיות של שכבות האליטה, אם באשכנז ואם בספרד. בדברי הבאים אבחן את אופן הצגת הספר במבוא, ואז אתייחס לכל מאמר בתורו. לבסוף אצביע על כיווני מחקר לעתיד העולים מתוך האסופה.

בהקדמה לקובץ בוחנת טליה פישמן את הופעת המונחים 'אשכנז' ו'ספרד' ואת אימוצם על ידי היהודים במאה השש עשרה, לאור ירידת כוחם והשפעתם של המרכזים בארץ ישראל ובבבל ובמקביל להתפתחות 'הזהויות האירופיות החדשות'. אולם כפי שפישמן מציינת, בשנים האחרונות מערערים על עצם חשיבותן של הקטגוריות אשכנז וספרד ומתפרסמים

מחקרים חדשים על תרבויות המשנה היהודיות שלא מוינו באופן מובהק. בסיום פישמן קובעת כי מקורות היסטוריים מגוונים מעלים את הרושם שיהודים בימי הביניים היו מודעים לדרכים הלגיטימיות השונות להיות יהודים, ובעיקר בכל הקשור לשוני במנהגים שבין מקום למקום. הקדמתה של פישמן מסתיימת בשאלה 'האם היחס הזה לקבוצות משנה פנימיות היה משותף לקבוצות דתיות או חברתיות אחרות בימי הביניים?'

הקדמתה של פישמן משקפת את החשיבות שהעניקו עורכי הקובץ למגוון הרחב של התרבויות והזהויות האזוריות של יהודי אירופה בימי הביניים. עם זאת נראה כי דיון מקדים במושגים החמקמקים 'זהות' ו'תרבות' המופיעים בכותרת הקובץ בולט בחסרונו. העדרו של הדיון בולט על רקע ההתעניינות המחודשת בעשור האחרון בקרב היסטוריונים והיסטוריוניות בזהויות יהודיות בימי הביניים.² לאחרונה פורסמו כמה ספרים ומאמרים על היבטים של זהויות יהודיות בתקופה, כגון זהות משפטית וזהות לשונית, ועל האופן שבו תפיסות הנוצרים את היהודים תרמו לגיבוש זהויות בקרב היהודים.³ המאמרים בקובץ זה אכן דנים בהיבטים של זהות ותרבות אינטלקטואלית, פן חשוב של זהות (וגם של תרבות) יהודית בימי הביניים. אולם בהקדמתה של פישמן חסרה התייחסות לכל מגוון הזהויות והתרבויות של יהודי ימי הביניים. מוטב היה אילו הדגישה פישמן בהקדמתה את תרומתם של המאמרים מעבר לחקר תרבויות האליטות האינטלקטואליות, למשל לחיי היומיום ולמנהגיהם של היהודים בימי הביניים.⁴

2 לדוגמאות למחקרים על זהות בהיסטוריה של ימי הביניים: Jeffrey J. Cohen, *Medieval Identity Machines*, Minneapolis 2003; Alex Metcalfe, 'Before the Normans: Identity and Societal Formation in Muslim and Early Norman Sicily'. *The Norman Edge: Peoples and Power in Medieval Europe*, edited by Alex Metcalfe, Andrew Jotschky, and Keith Stringer, London 2017.

3 Phillip Ackerman-Lieberman, *The Business of Identity: Jews, Muslims, and Economic Life in Medieval Egypt*, Stanford 2014; Esperanza Alfonso and Carmen Caballero-Navas, eds., *Late Medieval Jewish Identities: Iberia and Beyond*, New York 2011; Elisheva Baumgarten, 'Appropriation and Differentiation: Jewish Identity in Medieval Ashkenaz', *AJS Review* 42, 1 (2018), pp. 39-63; Laura Delbrugge, *Self-Fashioning and Assumptions of Identity in Medieval and Early Modern Iberia*, Leiden 2015; Kirsten Fudeman, *Vernacular Voices: Language and Identity in Medieval French Jewish Communities*, Philadelphia 2010.

4 דוד רודרמן הדגים כיצד ניתן להציג תרבויות אינטלקטואליות כחלק חשוב ורלוונטי לתחומים רחבים יותר בהיסטוריה תרבותית: David B. Ruderman, *Early Modern Jewry: A New Cultural History*, Princeton 2010, p. 11.

השער הראשון של הספר, 'טענות בנוגע לזהות' (identity claims), כולל את מאמריהם של מיכאל טוך ואברהם גרוסמן, אשר מציגים שתי גישות מתודולוגיות שונות בתכלית. טוך עוסק בתקפותן של ראיות דנ"א לשאלת מקורותיהם של יהודי אשכנז וספרד בימי הביניים. הוא מציג את תולדותיה של ההתיישבות היהודית ברחבי אירופה מתחילת ימי הביניים, ומסביר את ההתפתחויות הדמוגרפיות שלה לאור מגמות דמוגרפיות רחבות מהמאה הרביעית עד למאה העשירית. הוא מסביר כי הגורם המאפיין את התפתחות הזהות והתרבות באשכנז היה היעדר התיישבות מתמשכת בצפון אירופה למן העת העתיקה המאוחרת. בהמשך טוך טוען כי כבר בימי הביניים המוקדמים הייתה נהוגה החלוקה הבינרית שעדיין רווחת בימינו: אשכנזים שמוצאם במרכז ובמזרח אירופה לעומת ספרדים שמוצאם ספרדי ופורטוגזי. החלוקה ל'ספרדים' ול'אשכנזים' אם כן נוצרה במהלך ימי הביניים. ואולם טוך מראה כי המחקר המדעי הגנטי (מחקרי דנ"א) אינו תומך בחלוקה זו ואינו תורם לדיון בשאלת מקורותיהם של יהודים מאזורים שונים. זהירותו של טוך מהסתמכות על סוגי מקורות מדעיים כאלה במחקר ההיסטורי ראויה להערכה.

גישה מתודולוגית שונה לחלוטין לחלוקת האזורים של יהודי אירופה בימי הביניים מצויה בדיון של אברהם גרוסמן, שעוסק באגדות עם מן המאה האחת עשרה מספרד, איטליה, אשכנז ופרובנס. אגדות עם אלה מתארות את קשריהם של יהודי אירופה עם מרכז הלמידה והתרבות של יהדות בבל. כל מרכז אזורי, כך מסביר גרוסמן, ניסה להציג את עצמו כיורשו של המרכז בבבל. היריבות בין אשכנז לספרד באותה תקופה דרבנה כל אזור להציג את עצמו כיורש הלגיטימי של המסורת המקודשת של ישראל, ובמיוחד של מסורת ירושלים, שהועברה מבבל. אף על פי שהמאמר מציין את טווח ההבדלים בהמשגת הזהות של היהודים ברחבי אירופה, עולים גם כמה קווי דמיון בזהויות באזורים השונים. הזהויות הרבניות והאינטלקטואליות של כל אזור היו תלויות ביכולת להתחקות אחר שורשיהן בבבל. כך, למרות היריבות, הייתה מסורת משותפת ליהודי אשכנז וספרד - של זהות שעברה בירושה.

השער השני של הספר, 'ההשפעה של תרבויות לא יהודיות על מסורות אזוריות', כולל ארבעה מאמרים שעוסקים בקשרים בין תרבויות אינטלקטואליות יהודיות ולא יהודיות באשכנז ובספרד. במאמר הראשון פאול מנדל בוחן את ההיסטוריה של המוטיב

'מות הקדושים' כגורם שבעקיפין מבטל את חטאיהם של עם ישראל. מנדל עוקב אחר המעבר של המוטיב מספר חנוך, דרך התלמוד, ועד לכתביהם של חסידי אשכנז בימי הביניים, שבהם הוא מזהה חידוש רעיוני מרכזי - יצירת קשר בין מות הקדושים (martyrdom) לבין בית המקדש והמזבח. אף שמנדל מזהה מקבילות בין התפתחות המוטיב בטקסטים של חסידי אשכנז לבין רעיונות נוצריים מאותה התקופה, הוא אינו מתייחס במפורש לקשרי גומלין בין טקסטים יהודיים לטקסטים נוצריים בימי הביניים. מנדל גם לא קובע אם ההשפעה הנוצרית הייתה ספרותית או תרבותית. במקום זאת הוא מסביר שעל רקע התפיסה הנוצרית של 'מות קדושים' בעת העתיקה זכו הרעיונות היהודיים בנוגע לקידוש השם לרלוונטיות רבה יותר. מאוחר יותר ניסחו חסידי אשכנז מחדש את המוטיב שעל פיו קידוש השם מכפר על חטאי עם ישראל כולו.

שני המאמרים האחרים בחלק זה בוחנים הבדלים בפרשנות הפשט של המקרא באזורים שונים של אירופה בימי הביניים. חננאל מאק מתאר את ראשית התפתחותה של פרשנות הפשט באירופה, ובפרט בפרובנס, במאה האחת עשרה. הוא מצביע על התפתחות תרבות הפשט בפרשנות המקרא מחד גיסא, ומאידך גיסא על הנטייה לדכא מסורות משיחיות תוך הדרתן מהטקסטים היהודיים. לטענתו של מאק כתביו של ר' משה הדרשן הם דוגמה לכך. לדבריו אחרי מותו של רש"י הדירו תלמידי חכמים את ר' משה מהקנון כיוון שהתוכן המשיחי בדרשותיו ובפרשנותיו נתפסו בעיניהם כמסוכנים.

מאק מספר סיפור פנים-צרפתי על גישת הפשט בפרובנס וקבלתה, ואילו מרדכי כהן משווה בין שתי תרבויות פשט שונות, בצפון צרפת ובאל-אנדלוס, וליתר פירוט בין הרשב"ם לרמב"ם. מטרתו של כהן היא להוכיח כי הניסיון להגדיר את פשט המקרא בימי הביניים לא נועד רק כדי להגיע למשמעות האמתית של כתבי הקודש, אלא כדי להבין את התנ"ך באופן 'דתי ורציונלי'. באמצעות ניתוח והשוואה בין ההגדרות השונות של הרשב"ם והרמב"ם ל'פשט' כהן עומד על ההבדלים העיקריים באופן שבו יהודים שחיו באזורים גיאוגרפיים שונים תפסו את התנ"ך ואת היחס בין פרשנות לבין הגישה להלכה. לתפיסתו של כהן הבדלים אלה טמונים בהשפעת הנצרות והאסלאם על שני החכמים. יחד עם זאת כהן מתייחס גם למידת ההשפעה של התרבויות האינטלקטואליות המקומיות, אך למרבה הצער מידת השפעתן על השניים אינה נבחנת במלואה.

את החלק השני של הספר חותם מאמרה של טליה פישמן. פישמן עוסקת בקובץ חוקים אל-אנדלוסי המכונה 'התלמוד שלנו', שנתפס על ידי חכמי אל-אנדלוס כייחודי לעומת קבצי הלכה דומים. לפי חכמי אל-אנדלוס 'התלמוד שלנו' שונה מהתלמוד העתיק בשתי דרכים: ראשית 'התלמוד שלנו' הוא תלמוד כתוב בניגוד לתלמוד העתיק שהועבר בעל פה, ושנית, לעומת נוסח התלמוד שהתקבע הכולל דיונים הלכתיים רבים לצד אגדות, 'התלמוד שלנו' התמקד ב'הלכה למעשה', כלומר במתן מענה הלכתי לבעיות יומיומיות. פישמן מביאה את דבריו של ר' יצחק אלפסי, שהתייחס ל'סתם' בתלמוד כיצירתו של עורך יחיד ועקבי וכדי לייצר את 'התלמוד שלנו' כמסורת אחידה השתמש בכמה שיטות כדי להבחין בין מקורות משפטיים הלכתיים סמכותיים ולא סמכותיים. מכך פישמן מסיקה שהעדפתם של רבני ספרד ואל-אנדלוס לדרך הקיצור והצמצום של ההלכה נובעת מהמסורת הפרשנית שקידם ר' יצחק אלפסי ב'התלמוד שלנו'.⁵ לפיכך יהודי אל-אנדלוס לא היו שותפים להשקפה האשכנזית כי מצוות תלמוד תורה מתממשת בצורה הטובה ביותר על ידי לימוד עיקרי ואפילו אקסקלוסיבי של התלמוד הבבלי. מעבר לניתוח הפנים-יהודי פישמן גם משתמשת במושג המשפטי והפרשני 'מודווין' (*mudawwin*), שסייע לפוסקי משפט מוסלמים להתעלם מחלקים מסוימים בכתבי הקודש, והשפיע לא רק על פרשנות המקרא אלא גם על תפיסת רובד הסתם ובכך על תפיסתו הכללית של 'התלמוד שלנו'. ייחודו של המחקר של פישמן הוא שהיא מצביעה על מושג מוסלמי שלא קיים באשכנז כהסבר להבדל בתפיסת התלמוד בין אשכנז לספרד.

השער השלישי של הספר, 'גבולות גיאופוליטיים והשפעתם על זהויות יהודיות אזוריות', ממשיך לעסוק בתרבויות וזהויות אזוריות. בעוד שפישמן בחנה את ההבדלים האזוריים בין התרבויות האינטלקטואליות של היהודים בארצות המוסלמיות, אפרים קנרפוגל מבקש להתמקד בהבדלים האינטלקטואליים בתוך אשכנז עצמה, בין צפון צרפת לבין גרמניה. קנרפוגל מסתמך על מחקרם של שמחה עמנואל ויעקב זוסמן וטוען כי אחת הסיבות להבדלים בתוך התרבויות הרבניות היא הנתק במאה השלוש עשרה בין המנהיגות הרבנית בצפון צרפת לבין זו שבגרמניה. לדבריו לאחר ובעקבות מותו של רבנו תם ניתק הקשר בין בתי המדרש של גרמניה וצפון צרפת. מעטים מתלמידיו

5 מעניין במיוחד האפיון של הרמב"ם שפישמן מציגה, שמטרת התלמוד להעביר הלכה למעשה, לאור תיאורו של כהן, הקודם בכרך, לגישת הרמב"ם לפרשנות.

הגרמנים של רבנו תם הקימו מרכזי לימוד בגרמניה. לפיכך הגישה הדיאלקטית המיוחדת של התוספות בצפון צרפת לא מצאה המשכיות אצל התוספות בגרמניה. סיבה נוספת להבדלים היא האחריות המקצועית ותחומי העיסוק של הרבנים בצפון צרפת ובגרמניה. בגרמניה הרבנים ראו את עצמם בראש ובראשונה כמשפטים ורק לאחר מכן כמלומדים. הם שימשו כשופטים וכראשי בתי דין מקומיים שהם הקימו, חקרו מקרים ממשיים וערכו תיעוד של מקרים אלה בכתב, שהגיעו עלינו בספרות השו"ת. לעומת זאת בעלי התוספות בצפון צרפת ראו עצמם בראש ובראשונה כ'ראשי ישיבה', מלומדים שנדרשו ללמד תלמידים וללמוד, ורק לעיתים רחוקות עסקו בערעורים או בשאלות מבתי דין רבניים. נוסף על כך, אמנם גם בצפון צרפת וגם בגרמניה הרבנים כתבו תשובות לשאלות שקיבלו, אך רק בגרמניה אספו ושימרו הרבנים את ספרות השו"ת באופן שיטתי. בסוף המאמר קנרפוגל מציין את ההקבלה בין התפתחות בתי הספר של הקתדרלות ופתיחת אוניברסיטת פריז לבין התפתחות של התוספות בצפון צרפת. לעומת זאת הוא כותב כי בגרמניה לא הייתה תופעה מקבילה של פריחת לימוד דינמי וחדיש. קנרפוגל מציע כי ההבדל בין תרבויות הלמידה של גרמניה ושל צפון צרפת עשוי להיות מובן יותר אם יבחן ההבדל המקביל בתרבויות הלמידה באוניברסיטאות במאות השתיים עשרה והשלוש עשרה.

מאמרו של פנחס רוט עוסק בשאלה כיצד נוצרה מסורת הלכתית אזורית בפרובנס. רוט מצביע על כמה גורמים שהשפיעו על התרבות הרבנית בפרובנס בתחילת ימי הביניים (ביניהם התכתובת בין הרמב"ם לבין חכמי פרובנס), ומתאר כיצד אלו עוצבו לבסוף למסורת הלכתית קוהרנטית אזורית. רוט מתמקד בשתי תשובות מפרובנס מסוף המאה השלוש עשרה ותחילת המאה הארבע עשרה. באחת מתואר מקרה של קידושין ללא הסכמת האישה, ובשנייה עניין ביטול נדרים בתפילת כל נדרי שנשאל הרב יצחק קמחי מפרובנס. באמצעות מקרים אלה רוט מדגיש נקודות עימות בין רבנים שונים מפרובנס ומצפון צרפת. הוא מזהה את המציאות הפוליטית והחברתית המשתנה - בראש ובראשונה גירוש היהודים מצרפת בשנת 1306 - כגורם מרכזי בהתפתחות התרבות ההלכתית בפרובנס. צירופן של קבוצות שונות של יהודים לא רק הביא לשינויים דמוגרפיים, אלא גם לשינויים במנהגים באזור המפגש. יתר על כן ייחודו של התהליך בפרובנס הוא עצם הפתיחות של הרבנים לקבל מגוון של מנהגים התקפים מבחינה הלכתית מחד גיסא, ותחושת העליונות והדומיננטיות המסורתית של חכמי צפון צרפת מאידך גיסא.

מאמרו של יונתן דקטר עוסק בתשבחות (panegyrics), שירי שבח לאנשים פרטיים, בחייהם או לאחר מותם. דקטר טוען כי סוגה ספרותית זו מימי הביניים מתארת את תכונות האופי הראויות לשבח, ולא דווקא ביוגרפיות של אנשים ספציפיים. על כן אפשר לקרוא את מאות השירים העבריים ששרדו בסוגה זו ולעמוד על סולם הערכים והמוסר של יהודי אגן הים התיכון בימי הביניים, למשל על לכידות קבוצתית, מידות אנושיות, מנהיגות ופוליטיקה. יתר על כן, דקטר טוען כי קורפוס זה חושף מגוון של חתכי רוחב של החברה היהודית הים תיכונית בימי הביניים. השירים מבהירים כיצד אנשים היו חלק מרשתות חברתיות מרובות בו זמנית. ניתוח מעמיק והשוואתי של השירים מספק תובנות חשובות על מנהיגות אזרית, על קבוצות של סוחרים ואינטלקטואלים ואף על חברויות אישיות. דקטר מביא שלושה שירי תשבחה של יהודה הלוי שהיו מיועדים לקהלים שונים, ומנתחם בהקשרם הגיאוגרפי האזורי שאליהם יועדו. אף שמיקודו של דקר אינו אזרית בלבד, הוא מצביע על יחסי הגומלין בין הרשות המקומית והמרכזית (המוסלמית), כמו גם על היחסים בתוך ובין הקהילות היהודיות. דקטר סבור כי הלוי ערך את שבחיו על מנת להתאים אותם לציפיות של הנמענים שלהם באזורים מרוחקים של הים התיכון. המאמר מצביע על שאלות מחקר רחבות יותר על הים התיכון בימי הביניים, למשל האם ניתן לזהות הבדלים בין תשבחות מאזור הים התיכון לבין שירי שבח באזורים גיאוגרפיים אחרים, לדוגמה מאשכנז. אם כן עולה השאלה האם הבדלים אלה מעידים על הבדלים בתפיסות הארכיטיפיות של מנהיגות ועל תכונות ראויות לשבח באזורים שונים סביב הים התיכון ובאזורים אחרים. שאלה נוספת היא האם אפשר היה להניח שמחברי התשבחות היו מודעים להבדלים בקהל היעד וידעו ליעד ולסגנון כל שיר למקומו הראוי.

אליזבת הולנדר מצביעה במאמרה על היבטים של ייצור תרבותי וזהות קבוצתית. היא מקדימה ומציגה את ההיסטוריוגרפיה של התפתחות הקטגוריות 'אשכנז' ו'ספרד'. לדבריה היות שלא היו גבולות גיאוגרפיים או פוליטיים ברורים ביניהן, הזהויות הקולקטיביות של הקבוצות הללו היו תמיד בתזווה. לכן, הולנדר טוענת כי יש להבין את הטענות של הקבוצות האלה לגבי זהותן העצמית, וכן לגבי תפיסתן את האחר. הולנדר נדרשת לנושא הזהות באמצעות ניתוח פיוטים וקניות הכלולים במחזורים ובסידורים מספרד ואשכנז הכוללים לעיתים לצדם דיונים על המחברים והערות הקשורות להיבטים ביצועיים. ההבדלים בדיונים אלה מדגישים את ההבדלים

בין פיוטים אשכנזיים לאלה שמקורם מאזור תרבות ספרד. ניתוח זה מלמד שהשירה העברית הייתה פתוחה וכי פיוטים 'זרים' רבים שולבו בליטורגיה. ואולם אין הדבר מחייב ספרדים ואשכנזים ראו את עצמם בהכרח כחלקים של חברה יהודית מאוחדת (a unified society). הולנדר סבורה כי המיקום הגיאוגרפי לא היה הגורם העיקרי שמנע את העברת התרבות. במקום זאת, ההגדרות של מה שנחשב לראוי למסירה, שהיו שונות בין אשכנז לבין ספרד, הן אלו שקבעו את כללי המסירה. כך האשכנזים שימרו לא רק שירים ספרדיים אלא גם נרטיבים עממיים על המחברים הספרדים. לעומת זאת הספרדים ששימרו את הפיוטים האשכנזים לא העניקו למידע הנוסף הזה נראות בכתביהם. אף שהולנדר מתמקדת בתרבות אינטלקטואלית, מאמרה מצביע על היבטים רבים של ייצור תרבותי וזהות קבוצתית.

המאמר האחרון בשער הזה, של לוצ'יה רספה, הוא היחיד בקובץ שעוסק ביהודי איטליה והיחיד שדן בקבוצות נוספות פרט לאליטה. רספה מתארת את הגירתם של יהודי אשכנז מגרמניה לאיטליה בסוף המאה הארבע עשרה ובמהלך המאה החמש עשרה. רספה טוענת שתנועתם של מחברי ספרי המנהגים האשכנזים הרחק מהמרכז המסורתי של אשכנז דרומה לאיטליה מסבירה לא רק את הדרישה הגבוהה לספרי מנהג אשכנזיים באיטליה בעת החדשה מוקדמת, אלא גם את הסימן הייחודי (distinctive mark) שהשאיר המנהג האשכנזי על יהדות איטליה. במציאות החיים של המאה השש עשרה ועל רקע כניסתם של חלק מיהודי איטליה לגטאות הם נאלצו להתקרב, להכיר ולחיות עם יהודים שבאו ממגוון תרבויות. רספה מראה את נקודות ההשקה באמצעות שבעה כתבי יד של ספרי מנהגים אשכנזיים שנכתבו ביידיש ונועדו דווקא לקהל איטלקי, ומציעה שלוש דרכים לחקור את הנושא: האחת, הקשר בין מנהג לבין הגירה (כלומר, האם הגירה מערערת את ריבוי המסורות המקומיות השונות); השנייה, קהל היעד של ספרי המנהגים ביידיש (כלומר, כיוון שבמקור נכתבו הספרים לנשים, מה יכולים כתבי יד אלה לספר על החיים הדתיים של נשים אשכנזיות באיטליה במאה השש עשרה); שלוש, הקשר בין תיאוריה ופרקטיקה (באיזו מידה הספרים נכתבו כדי לסייע לקוראים לשמור את המצוות). בסוף מאמרה דנה רספה בהומור בטקסטים יידיים אלה. היא מציינת כי חוסר ההתאמה בין השימוש בהומור לבין חומרת נושא הדיון עשוי להיות מובן בסוגה זו של כתיבה ביידיש, ועל ידי הקהל הנכון.

שערו הרביעי והאחרון של הספר עוסק ב'יצירה תרבותית' כסמן של זהויות אזוריות יהודיות, וכלולים בו שני המאמרים האחרונים בקובץ - של צבי לנגרמן ושל משה אידל. מאמרו של לנגרמן משווה בין 'תפילות פילוסופיות' שנאספו בכתב יד ביזנטי במאה החמש עשרה המכונה קודקס דה רוסי 997, השמור בספריית פרמה שבאיטליה. קודקס זה כולל תפילות שכתבו רבני כרתים, שהיה מרכז פילוסופי יהודי חשוב. הסביבה התרבותית של כרתים חשובה להבנת הקודקס כאסופה פילוסופית, אבל לנגרמן טוען שאי אפשר להתייחס להיבטים חברתיים אלה על בסיס הטקסטים שבקודקס זה. לכן המאמר מתמקד בממד הספרותי של התפילות. הוא מתייחס לתפילותיהם של כמה מחברים חשובים ומשווה ביניהן באמצעות ניתוח מבני, לדוגמה השוואת התפילות של אריסטו ואבן תיבון, והשוואה בין תפילה המיוחסת ל'זכריה' לתפילה המיוחסת להיפוקרטס. לנגרמן מציין כי תחום זה של ניתוח מבני השוואתי הוא 'פתוח לרווחה', ועדיין לא מוצה על ידי חוקרי היהדות בימי הביניים. מאמרו מצביע על מגוון האפשרויות למחקר בתחום זה בעתיד.

מאמרו של משה אידל החותם את אסופת המאמרים עוסק בנבואה ובנביאים ובהתגלמותה של הנבואה כתת-תרבות של יהדות צרפת-גרמניה בימי הביניים, ובהשפעתה על המצב בספרד. אידל מתמקד בנבואה אקסטטית, בהפנמה של הנבואה כחוויה פנימית שמגיעה לשיאה באירוע, לדוגמה בתפילה קהילתית בבית הכנסת. נוסף על כך אידל בוחן את הטענות הקשורות לנבואה (הרטוריקה שבה השתמשו אנשים שטענו כי הם או אחרים היו נביאים, ועד כמה טענות אלו באו לידי ביטוי בתרבות) ולא חוויות נבואיות. הוא מונה ומתאר אחת עשרה דמויות צרפתיות-גרמניות שכל אחת מהן כונתה במפורש 'נביא' (רובן צרפתיות). על ידי השוואת נביאים באשכנז ובאזורים אחרים אידל מזהה שבאשכנז יש עניין רב לאין ערוך בנבואה מאשר במרכזים יהודיים אחרים באירופה. אידל מזהה כי הנבואה בקרב חסידי אשכנז לא הייתה רק עניין של תיאולוגיה אזוטריה, אלא תיאוריה אשר סיפקה להם הבנה חווייתית של הנבואה. אחר כך הוא דן בשלוש דמויות באריכות: רבי שמואל, נביא רואן; רבי נחמיה (טרוסטלין) בן סולומון, נביא ארפורט; ורבי יוסף אשכנזי. אידל נוטע את הדיונים בתפיסה הספציפית של נבואה בקרב חסידי אשכנז. בשל הדגשה של חסידי אשכנז על שיאה של הנבואה באירוע (במקום בחוויה פנימית כבגישות אחרות), הוא מעלה את האפשרות שהדמויות בסביבה התרבותית הזאת היו בחזית הביצועים הקוליים (vocal performances) בבית הכנסת.

אידל טוען שחיי בית הכנסת היו מרכזיים באשכנז ושהתרבות האשכנזית ייחסה חשיבות רבה מאוד לקיום חסידי ודתי. בעקבות זאת הנבואה והנביאים האשכנזים האלה יכלו להיות מעין אליטה ותרבות משנה בפני עצמה באשכנז בימי הביניים. בעוד שבאשכנז היו במקביל שתי שכבות אליטה, רבנית ונבואית, אידל מראה כיצד בספרד המצב היה שונה. השוני טמון בכך שבאשכנז הנביא נתפס לא רק כבעל תפקיד רוחני בחיי הקהילה אלא גם כממלא תפקיד במישור החברתי-דתי.

כאמור, כל מאמר בקובץ מביא נקודת מבט ייחודית וחשובה לשדה המחקר של ההיסטוריה האינטלקטואלית של היהודים בימי הביניים. המאמרים יחדיו יוצרים תמונה עשירה של מגוון התרבויות והזהויות היהודיות האזוריות ברחבי אירופה בימי הביניים. למרות התרומות הרבות למחקר של כל אחד מהמאמרים בקובץ, ניתן להצביע על שתי נקודות תורפה: המתודולוגיה ההשוואתית והתיאורית. חוץ ממאמרו של אברהם גרוסמן, רוב המאמרים לא ניתחו מקורות ראשוניים מעבר לגבול המסורתי שמפריד בין אשכנז לספרד. יש מאמרים שערכו ניתוח השוואתי בתוך אזור אחד, למשל מאמרו של אפרים קנרפוגל שהשווה בין צפון צרפת לגרמניה. נוסף על כך מאמרו של פנחס רוט מנתח את הקשרים בין פרובנס לצפון צרפת, שבדרך כלל נחשבים לאזורים המשותפים לספרד ולאשכנז בהתאמה. לדעתי מחקרים השוואתיים שעוסקים בהבדלים נקודתיים בין אשכנז לספרד היו תורמים לאסופה זו מבחינת מגוון הזהויות והתרבויות שהתקיימו במקביל. כמו כן נדמה שהאסופה הייתה עשויה להפיק תועלת רבה מהשוואה בין זהויות ותרבויות נוספות, של קבוצות אליטה ואחרות בתוך 'אשכנז' ו'ספרד' וביניהן.

בנוסף על האמור עד כה, הספר חסר דיון תיאורטי במושגים 'זהות' ו'תרבות'. דיון כזה היה עשוי לסייע בידי הקוראים וקוראות להבין את נושאי המאמרים לאור מגמות רחבות יותר במחקר ההיסטורי בכלל ובהיסטוריה של ימי הביניים בפרט. עם זאת ישנן גם אפשרויות שלא דורשות דיון תיאורטי כדי להשתמש במושגים אלה כדי לבחון תרבויות וזהויות בימי הביניים. אציין שני ספרים המשתמשים במושגים אלה כדי לשפוך אור על תחום מסוים של ההיסטוריה של ימי הביניים. האחד הוא ספרו של אוריאל סימונסון *A Common Justice: The Legal Allegiances of Christians and Jews under Early Islam* (צדק משותף: השותפויות המשפטיות של נוצרים ויהודים תחת האסלאם המוקדם) שמתממש בפרדיגמה משפטית-אנתרופולוגית של 'פלורליזם

משפטי' (legal pluralism) כדי לחקור את התרבויות המשפטיות השונות של יהודים ונוצרים תחת השלטון המוסלמי בתקופה האסלאמית הקדומה במזרח הקדום.⁶ אף על פי שבספרו של סימונסון אין דיון תיאורטי נרחב על המושג 'תרבות', הוא מקשר את התרבויות והמוסדות המשפטיים שהוא חוקר להיבטים רחבים יותר של תרבויות אליטה ותרבויות אחרות של יהודים ונוצרים. הדבר מאפשר לו לדון בכוח חברתי, שליטה חברתית והשתייכות חברתית לכל אורך הספר.

גישה נוספת מציגה קרוליין ווקר בינום בספרה *Metamorphosis and Identity* (מטמורפוזות וזהות), שבו היא מתייחסת ישירות למושג 'זהות'.⁷ בינום טוענת כי אינטלקטואלים, מנהיגים דתיים ואנשים רגילים התעניינו בשינוי פיזי כבעיה אונטולוגית – האם זהות הפרטית נשארת רציפה וקוהרנטית לאורך זמן למרות שינויים פיזיים? לכן מחשבותיהם על זהות היו כרוכות ברעיון של שינוי פיזי, דהיינו שמשוהו או מישוהו אחד יכול להיות גם משוהו אחר. היא בוחנת את מושג הזהות לא רק באמצעות ההיסטוריה האינטלקטואלית אלא גם דרך אומנות, תיאולוגיה והיסטוריה חברתית. בינום מדגימה כיצד יחסי הגומלין בין זהויות האליטה וזהויות פופולריות הצטלבו והתפתחו יחד בימי הביניים. היא מראה כי כדי להיות מדויק מבחינה היסטורית ולא רק מבחינה פילוסופית, מחקר על זהות בימי הביניים חייב לשלב היסטוריה אינטלקטואלית עם סוגים אחרים של היסטוריה. אזכור של עניין זה, למשל בהקדמה, היה מסייע לספר להוסיף רבדים בנושא הזהות בימי הביניים.

הקובץ מרים תרומה חשובה לחקר ימי הביניים וראשית העת החדשה. יש לשער שחוקרים מתחומים מגוונים – היסטוריונים, חוקרי ספרות, פילוסופיה הלכה ועוד – ימצאו בו עניין רב. המסקנה המרכזית העולה מקריאתו היא שהיה מגוון עצום של תרבויות וזהויות אזוריות ביהדות אירופה בימי הביניים. הנרטיבים העשירים שמקורם בסוגות שונות תורמים רבות להבנת זהויות ותרבויות אלו.

Uriel Simonsohn, *A Common Justice: The Legal Allegiances of Christians and Jews under Early Islam*, Philadelphia 2011. 6

Caroline Walker Bynum, *Metamorphosis and Identity*, New York 2001. 7